

یافته‌هایی نو از کیش مانوی در فوجیان

داده‌های باستان‌شناسانه و بازنگری تاریخ مانویت در چین^۱

محمد شکری فومشی*

سونیا میرزایی**

چکیده

کیش مانوی که آن را مانی در قرن سوم میلادی در بابل و در عصر امپراتوران ساسانی بنیان نهاد، یکی از دین‌های رایج در تاریخ دوران میانه چین بود. همه آنچه تا چندی پیش از این کیش در چین می‌دانستیم، محدود به مدارکی بود که در آستانه قرن بیستم در تورفان چین کشف شده بود. اما در چند دهه اخیر در استان فوجیان، در جنوب شرقی چین، بقایای دیگری از پیروان این دین کشف شد که جلوه‌های دیگری از آن را نشان داده است. مقاله حاضر، که نخستین نوشته فارسی در این زمینه است، می‌کوشد ابتدا نشان دهد که کیش مانوی در چه زمانی به فوجیان وارد شد و چگونه توانست به بقا و گسترش خود در این منطقه ادامه دهد. آنگاه به مهم‌ترین میراث مانویان در این نقطه از چین می‌پردازیم. این میراث مشتمل بر معابد، نقش‌برجسته‌ها، متون، و اشیای دیگر است. جستار حاضر، بر اساس این مدارک اصیل، نشان می‌دهد که مانویت چینی چگونه خود را در دوره‌های دشوار تفتیش عقاید زیر پوست آیین‌های دیگر جای داد و با جذب عناصر متنوعی از آیین‌های بودایی و دائویی خود را در بطن مذهب مردم چین حفظ کرد.

کلیدواژه‌ها: مانویت چینی، چین، فوجیان، مدارک نویافته مانوی.

---

* استادیار گروه ادیان شرق، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، mshokrif@gmail.com
** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، sonia.mirzaei@gmail.com

مقدمه

کیش مانوی (در چین معروف به دین روشنی)، که بنیان‌گذار آن بنا بر منابع چینی مومونی (Mòmóní or Mòmóuní؛ مارمانی: خداوندگارمانی)، یا مانی بودای روشنی (Móni guāng) (fó) بود، نخستین بار در قرن ششم میلادی، تقریباً دو قرن پس از ظهور مانی و ورود نخستین گروه مانویانی که از ایران ساسانی به آسیای مرکزی گریختند، وارد چین شد. اگرچه چگونگی و نحوه ورود آن در این سرزمین بر ما روشن نیست (Lieu, 2016, web-) (page; Henning, 1936: 11-12)، تردید نداریم که نخستین مانویانی که به چین وارد شدند، بازرگانان سغدی بودند (Lieu, 1992: 230). سغدی‌های مانوی که ایرانی‌الاصل بودند و موطنشان سمرقند بود و مهم‌ترین بازرگانان جاده ابریشم با تجارت‌خانه‌های معتبر در چین بودند، موفق شدند مانویت را تا جنوب شرقی چین در استان فوجیان (Fújiàn) بگسترانند.

اما مانویت در چین که در اغلب دوره‌ها دینی خارجی محسوب می‌شد و مانویان تحت پیگرد قانونی بودند، در فوجیان به‌ناچار با عقاید بومی ترکیب شد تا با سیاق بومی‌شدگی و ترکیب با عناصر دائویی و بودایی به حیات خویش در این سرزمین ادامه دهد. از این‌رو، کیش روشنی در اینجا از همان‌گونه مانویت نیست که در شین‌جیان (Xīnjiāng) (شمال غربی چین) و نزدیک به ایران بزرگ دیده می‌شد. مدارکی که از تقریباً چند دهه پیش به این سو در فوجیان کشف شده است دیدگاهی را به پرسش می‌کشد که به طور سنتی می‌گفت مانویت حدود هفت قرن پیش ناپدید شده است.

۱. تاریخ مانویت در چین بر اساس مدارک چینی

۱.۱. نخستین آموزگاران و مبلغان بزرگ مانوی

نخستین رد پای مانویت در چین در سالنامه‌های چینی سلسله تانگ (۶۱۸-۹۰۷ م.) دیده می‌شود که در سخت‌گیری به مذاهب خارجی شهره بود (Schafer, 1951: 407-409). مدارک مانوی در این باب کاملاً خاموش‌اند. اما بنا بر مدارک عصر امپراتور گائوژونگ (Gāozōng) (شهریاری: ۶۵۰-۶۸۳ م.) مبلغان دین روشنی در سال ۶۹۴ م. در چین فعال بوده‌اند (تجدد، ۱۳۸۴: ۱۵۵).

پس از مرگ گائوزُنْگ، شخصی معروف به موزَک (Mo-zak) (= موژَک) در مقام نماینده شاه تخارستان به نام تس (Te-s) در سال ۷۱۹ م. به دربار تانگ نزد امپراتور شوئنْزُنْگ (Xuánzōng) (شهریاری: ۷۱۲-۷۵۶ م.) اعزام شد. او که بر کیش مانوی بود و به دلیل مهارتش در نجوم و طالع‌بینی نظر چینیان را جلب کرده بود، در دربار امپراتور گرامی داشته شد (Henning, 1938: 570). وی می‌بایست یکی از بلندپایگان طبقه «آموزگاران» مانوی بوده باشد، چراکه Mo-zak (ترجیحاً Mo-žak) بی‌تردید ترانویسی واژه سغدی mwck «آموزگار» (قریب، ۱۳۸۳، ش. ۵۵۰۸، برابر نهاد فارسی میانه hammōzāg و پارتی ammōzāg یا āmōzāg: See Durkin-Meisterernst, 2004: 40a, 179a) به چینی است. بنابراین، Mōzak یا Mozak، که قطعاً سغدی بود (Yuanyuan & Wushu, 2009: 375)، عنوان دینی وی بوده است نه نام شخصی‌اش. احتمالاً پس از ورود این فرد به دربار تانگ بود که مانویان از آزادی نسبی بهره‌مند شدند و حتی، بنا بر گزارش قرن هفدهمی مینْشو (Mín shū: 7.32a. See Pelliot, 1923: 199-203)، کتاب فوجیان،^۲ توانستند معبدی برای خویش در چین بنا کنند (Cf. Hook, 1991: 314). با این حال، به نظر می‌رسد این خوش‌اقبالی برای مانویت چندان نپایید. زیرا مدارک چینی از آزار مانویان تا دهه نخست فرمانروایی ملکه وو زتیان (Wū Zétiān) (شهریاری: ۶۸۴-۷۰۴ م.)، یکی از قدرتمندترین فرمانروایان تانگ، خبر می‌دهند (Pelliot, 1923: 199-200, 203-204). گزارش چینی حاکی از آن است که مانویان در بازه زمانی بین حضور موژَک و سلطنت ملکه وو از وضعیت رضایت‌بخشی برخوردار نبوده‌اند. چه اسناد چینی و چه مدارک مانوی گویای این واقعیت‌اند که سغدیانی مهم‌ترین بازرگانان جاده ابریشم و عامل اصلی انتقال کیش مانوی به چین بوده‌اند (بلیتسکی، ۱۳۷۱: ص ۱۶۸ به بعد).

پس از موژَک فعالیت شاگرد هم‌وطنش مهرأهرمز (Mihr-Ohrmazd) (چینی: Mi-we-mo-ssu) نیز در چین چشمگیر بود. او که از طبقه اسپسگان (اسقفان) مانوی بود، افتخار داشت به دربار ملکه وو بار یابد. بنا بر مدارک چینی بودایی، او در این باریابی کتابی به نام سوترهٔ دوْبن (چینی: Erh-tsung ching) را که ممکن است همان شاپورگان باشد، به ملکه تقدیم کرد (Chavannes & Pelliot, 1913: 150-153; Lieu, 1992: 230; Haloun & Henning, 1952: 195). تا چندی پیش تصور می‌شد نام وی فودودان (Fú duō dàn or Fu-to-tan; see Lieu, 2016, web-page)

است، در حالی که این واژه ترانویسی واژه سغدی 'ft'δ'n «اسپسگ، اسقف» (قریب، ۱۳۸۳، ش. ۶۷۹) به چینی است.

در سال ۷۳۱ م. یعنی اندکی پس از مرگ وو، یکی از متون مشهور مانوی به چینی نوشته شد. این متن، که سر اورل استاین (Sir Aurel Stein) انگلیسی آن را در قرن بیستم در دون‌هوآنگ (Dūnhuáng) کشف کرد، به «چکیده آموزه‌ها و تعالیم مانی بودای روشنی» نام‌بردار است و آشکارا مانویتی بودایی زده و دائویی زده را به تصویر می‌کشد؛ هم‌رنگ‌شدگی‌ای که به نظر می‌رسد برای نفوذ و ماندگاری کیش مانوی در چین اجتناب‌ناپذیر بود. هیچ بعید نیست این متن که در حقیقت معرفی و خلاصه‌ای از مانویت است، به دستور دربار و برای آشنایی هرچه بیشتر سران حکومتی از این دینِ نوظهور در چین تهیه شده باشد. مانی در اینجا یکی از اوتاره‌ها یا جلوه‌های لائوتزه، بنیان‌گذار سنتی آیین دائو، است که به اعتقاد بسیاری از چینیان می‌بایست بار دیگر، چون بودا، از سرزمینی از جانب غرب برخیزد (Lieu, 2016, web-page). اگرچه نام مؤلف این متن بر ما معلوم نیست، به نظر می‌رسد پاسخ دولت تانگ به این منشور مانوی پیامدی معلوم و آشکارا مهم برای گسترش مانویت در چین داشت: مانویان در این زمان اجازه یافتند آزادانه در این سرزمین به مراسم مذهبی خویش بپردازند، مشروط به اینکه موجب تغییر کیش چینیان نشوند، گرچه تبلیغ دینی مانویان میان غیرچینی‌ها بلامانع شمرده شد، دولت تانگ این آزادی را فقط یک سال تحمل کرد (تجدد، ۱۳۸۴: ۱۵۶-۱۵۹).

۱.۲. کیش نور در قلب خاقان تور

پیروان کیش روشنی ارزش این آزادی دینی‌ای را که حکومت تانگ به آنها اعطا کرده بود، به خوبی درک کردند، چنان‌که اندکی بعد موفق شدند امپراتور ترک را به دین خود در آورند. این اتفاق، پس از شورش آن‌لوشان (Ānlúshān) در سال ۷۵۵ م. و در پی آن تضعیف دولت تانگ، هنگامی رخ داد که خاقان ترک اویغور، بوگوخان (Bögü khan) (به چینی: مویو Móuyū)، به خواهش دولت تانگ به منظور سرکوب شورش و برقراری آرامش و کمک به دولت تانگ به چین لشکر کشید و موفق شد در سال ۷۶۲ م. شهر لویانگ (Luòyáng) را تصرف کند و بدین ترتیب بر بخشی از چین مسلط شود. برای تاریخ مانویت مهم‌ترین رخداد در این زمان شکل گرفت: با تبلیغ چند برگزیده سغدی

مانوی، بوگوخان در این شهر به کیش مانوی درآمد و در پی آن مانویت دین رسمی امپراتوری ترکان اویغور شد و آنگاه چنان گسترشی در آسیای مرکزی و چین یافت که هم پیش از آن دوره و هم پس از آن هرگز به خود ندید. کتیبه قره‌بلقسون (Qarabalgasun) در مغولستان، که به سه زبان سغدی، ترکی اویغوری، و چینی نوشته شده، گواه چنین رخداد عظیمی است (cf.: Chavannes & Pelliot, 1913: 177-199).^۴ مانویان که در این زمان با قدرت اویغورها به جایگاه شایسته‌ای در چین دوران تانگ رسیدند موفق شدند تحت همین لوا معبدی را در سال ۷۶۸ م. در چَنگ‌آن (Chángān)، و چهار معبد در سال ۷۷۱ م. در چهار شهر مهم دیگر برای پیروان خویش بنا کنند (See Chavannes & Pelliot, 1913: 262; Lieu, 1992: 231-239; Mackerras, 1990: 317-342). معبدسازی در سال ۸۰۷ م. در لویانگ و تای‌یوئن (Tàiyuán) نیز تحقق پذیرفت و شواهدی وجود دارد که نشان می‌دهد مانویان به واسطه همین پایگاه‌های تبلیغی موفق شدند بومیان بسیاری را به کیش نور درآورند (Perkins, 2013: 309; Drompp, 2005: 27; Lieu, 1992: 195).

۱.۳. مانویان به سوی فوجیان

چهار دهه پس از این گسترش معابد و تبلیغات بزرگ دینی مانویان فروپاشی شهریاری اویغوری و سقوط قره‌بلقسون به دست قرقیزها در سال ۸۴۰ م. زنگ خطر را برای مانویان در چین به صدا درآورد. در سال ۸۴۳ م. دولت چین مانویت را بار دیگر دینی «خارجی» خواند و فرمان ویرانی معابد و تعقیب پیروان آن را صادر کرد. این جریان به اواخر دوران تانگ و حکومت امپراتور وُوزُنْگ (Wūzōng) بازمی‌گردد؛ برهه‌ای از تاریخ دودمان تانگ که به دوره سرکوب بودایی (Huichāng) (۸۴۱-۸۴۶ م.) شهره است (Lieu, 1998: 195). حکومت تانگ در این زمان به مانویان و معابدشان حساسیت ویژه‌ای نشان می‌داد، چراکه از دید حکومت تانگ این معابد یادآور حضور ارتش ترک‌های اویغور به سرکردگی بوگوخان و نشانه ضعف قوای حکومت چین بود (See Chavannes & Pelliot, 1913: 262-263; Lieu, 1992: 196, 231-239). در حقیقت، رونق کیش مانوی در چین به وجود حکومت اویغورها وابسته بود؛ حکومتی که در همسایگی چین قدرتی بزرگ محسوب می‌شد. سقوط این حکومت منجر به از دست رفتن بزرگ‌ترین حامی کیش مانوی در چین و آسیای مرکزی شد.

مانویانی که پس از سقوط شهریارِ شان به اجبار از دره اُرخونِ مغولستان به چین گریختند در نقاط مختلف چین پراکنده شدند، چنان‌که دسته‌ای به شین‌جیان و تورفان در شمال غرب چین رفتند و گروهی دیگر با پیمودن راهی درازتر به هم‌کیشانِ چینیِ خویش در فوجیان، جنوب شرقی چین، ملحق شدند. بنا بر گزارش چینی مین‌شو، یکی از بزرگان مانوی که از آن معابد مانوی جان سالم به در برد و به فوجیان گریخت، فوجینگ (Fu-qing) نام داشت که مانویت را در جنوب چین گسترش داد (Pelliot, 1939: 206-208; Lieu, 1991, fasc.5, p. 480).

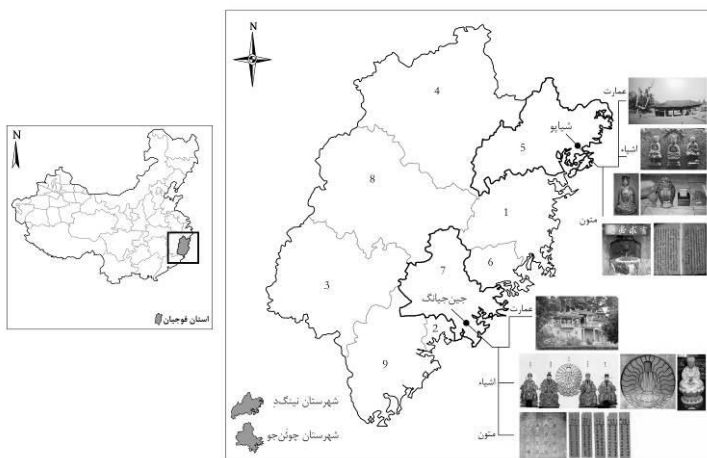
۱.۴. بومی‌شدگی مانویت در جنوب چین

پس از سقوط دودمان تانگ در سال ۹۰۷ م. کیش مانوی توانست شمار در خور توجهی پیرو در جنوب چین بیابد. یکی از دلایل اصلی این موفقیت، و حتی نفوذ اولیه آن، هم‌آمیگی مانویت با اندیشه‌های بومی بود. شاخص‌های مانویت در فوجیان بیشتر چینی‌زده و دور از مانویت اولیه و اصیل به نظر می‌رسد و از این نظر متفاوت با مانویتی است که ایرانیان و ترکان در شین‌جیان و تورفان (شمال غرب چین) حفظ کرده بودند. در واقع، مانویتِ چینی همین‌گونه کیش مانوی است که در جنوب چین رایج بوده است، چنان‌که برای جلب پیروان و توجه طبقه حاکم و در نهایت ادامه بقای عناصرش چنان با آموزه‌های بومی و بودایی و دائویی درآمیخته و هم‌رنگ شده بوده که گاه به‌سختی اجزایش از عناصر غیرمانوی تشخیص داده می‌شد، گرچه اصول بنیادینش را حفظ کرد (Seiwert, 2003: 190). شاید به همین دلیل بود که دوام این خرده‌مذهبِ خارجی در جنوب چین بیشتر از گونه شمالی آن بود.

سیاست مانویان برای بقا در جنوب چین بیشتر تبلیغ در خفا و تشکیل انجمن‌های سرّی بود. در حقیقت مانویت در اینجا به دلایل سیاسی به کیشی مخفی بدل شده بود. برای این جامعه مخفی که مخالف دولت چین بود و از این‌رو کاملاً طبیعی بود که سوءظن دولت چین را برانگیزد، این تدبیر در دوران سرکوب بسیار کارآمد بود. در حقیقت، ممنوعیت کیش نور منجر به مخفی‌کاری مانویان شد، همان‌گونه که برگزاری مراسم دینی در پنهانی نیز خود موجبات سوءتفاهم دولت چین را فراهم می‌کرد. در نتیجه، پیگرد مانویان هیچ‌گاه تمامی نداشت. برای مانویان تنها راه برون‌رفت از این

وضعیت، هم‌آمیزی آموزه‌های مانوی با ادیان تأییدشده دولت بود؛ و از این‌رو فقط می‌بایست زیر پوست آیین‌های بودایی و دائویی به حیات خویش ادامه دهند. این جریان تا زمان غلبه مغول‌ها بر ناحیه در سال ۱۲۷۷ م. ادامه یافت (Cf. Lieu, 1992: 264; .idem., 2009: 182; Ma, 2009: 256).

مدارک بازمانده از مانویان در جنوب چین شواهدی بر این ادعا هستند که مانویت در این مناطق به موازات آیین‌های بودایی و دائویی و جذب عناصر مهمی از این دو اندیشه به کیشی محبوب با ویژگی‌های محلی بدل گشته بود. کاملاً طبیعی است که تصور کنیم سرراه‌های گیاهخواران مانوی (Zhāitáng) در فوجیان باید تحت تأثیر آیین بودایی بنا شده باشد (Ma, 2009: 239). از سوی دیگر، برگزاری مراسم تندر و وجود طلسم فوجو (Fúzhòu) میان مانویان فوجیان نیز خود گواه نفوذ عناصر دائویی در مانویت چینی است (Yuanyuan & Wushu, 2009: 379). مانویان با توصیف مانی در مقام کسی که تعالیم شاکيامونی و لائوتزه را یک‌جا دارد (Lieu, 1998: 194)، موفق شدند در دورانی که اولیای قدرت به ادیان خارجی سخت می‌گرفتند، خود را چون پیروان بودایی یا دائویی جا بزنند، به‌ویژه آنکه نام مانی (Móni) با جزء - muni در نام شاکيامونی (Sakyamuni؛ بودا) یکی انگاشته می‌شد. از این‌رو حتی راهبان بودایی نیز تصور می‌کردند دین روشنی فوجیان گونه‌ای کیش محلی و یکی از انشعابات آیین بودایی است.

Map

بازمانده‌های مانوی در دو ناحیه شیابو و جین‌جیانگ در استان فوجیان

۲. میراث کیش روشنی^۵

میراث دین روشنی در استان فوجیان در دو شهرستان چوئن جو (Quánzhōu) و شهرستان نینگد (Níngdé) قرار دارند و سه گروه اصلی ۱. عمارت‌ها، ۲. اشیا، و ۳. متون را در بر می‌گیرند.

۲.۱. عمارت‌ها

۲.۱.۱. آثار جین جیانگ (Jinjiāng)، در شهرستان چوئن جو

جین جیانگ مهم‌ترین شهر چوئن جو یا زیتون (Zaitún or Zayton)، مهم‌ترین منطقه در کرانه جنوبی چین از قرن دهم تا پانزدهم میلادی بوده است (See Lieu, 1980: 71-88). مارکوپولو در هفدهمین سال سفر خود (بین سال‌های ۱۲۷۱ و ۱۲۸۸ م.) به جماعتی در فوجیان و زیتون اشاره کرده که نه بودایی بودند نه مسیحی و نه مسلمان.^۶ او به نقاشی سه چهره در معبد این جماعت غریب اشاره کرده و آن را تصاویر فرستادگان خوانده است (Gulácsy, 2015: 143).

۲.۱.۱.۱. معبد چائوآن

معبد مانوی چائوآن (Cǎoān) (تصویر ۱)، معروف به «پرستشگاه روستایی» (Gulácsy, 2009: 101) یا معبد «پوشیده از پوشال» (Lieu, 2009: 182)، در دامنه تپه هوآبیائو (Huábǎo)، در یازده کیلومتری جنوب شرقی جین جیانگ واقع است و تاریخ ساخت آن به پنجمین سال دوره جی‌یوئن (Zhiyuán) و دودمان یوئن (Yuán) که قومی مغول بودند، بازمی‌گردد (۱۳۳۹ م.). در باب این معبد در کتاب فوجیان می‌خوانیم (Ibid.):

تپه هوآبیائو در ناحیه جین جیانگ در چوئن جو متصل به تپه‌های لینگ‌یوئن است. دو رأس آن چون «هوآبیائو» (یعنی دو ستونی که بر درگاه مقبره قرار دارد) قد برافراشته‌اند. در پشت و آن سوی خط‌الرأس تپه یک «چائوآن» (تحت‌اللفظ صومعه گالی‌پوش، دیر پوشیده از پوشال) هست که تاریخش به دوران یوئن بازمی‌گردد. در اینجا به بودا مانی تکریم می‌شود. بودا مانی همان نام «بودای روشنی مومونی (مارمانی)» است.

تا اوایل قرن بیستم تصور می‌شد که چائوآن معبدی بودایی است. به همین سبب در سال ۱۹۲۲ م. بازسازی، و به منزله شعبه‌ای از مجموعه معابد بودایی احیا شد (Yuanyuan & Wushu, 2009: 372; Lieu, 1992: 304).

پل پلیو (Paul Pelliot) و چن‌یوئن (Chén Yuán) نخستین دانشمندانی بودند که بین سال‌های ۱۹۲۳ تا ۱۹۳۴ م. در چوئن‌جو در باب این معبد تحقیقاتی انجام داده‌اند. در سال ۱۹۵۷ م.، وو ون‌لینگ (Wú Wénliáng) سه تصویر سیاه و سفید از این معبد منتشر کرد. دو دهه بعد و طی جریان‌های داخلی و محلی معبد متروکه شد و این سه تصویر تنها بازمانده‌های معبد بودند. در سال ۱۹۸۰ م. کتاب *راهنمای آثار تاریخی چوئن‌جو* منتشر شد و این سه تصویر در آن به چاپ رسید و از آن پس معبد موضوع تحقیق دانشمندان قرار گرفت (Lieu, 2009: 181-190).

از سال ۲۰۰۰ م. گروهی از دانشمندان استرالیایی برای یافتن بقایای مانویان و نستوری‌ها به چوئن‌جو رفتند. نتایج تحقیقات این گروه در کتاب ساموئل لئو با نام *بازمانده‌های مسیحی و مانوی از چوئن‌جو (زیتون) در دوران میانه*^۷ در سال ۲۰۱۲ م. بازتاب یافته است. معبد مانوی چائوآن در میراث جهانی یونسکو ثبت شده است.^۸

۲. ۱. ۱. ۲. معبد جینگ‌جو (Jingzhǔ)

این معبد را نین لینگ تو (Nián Liángtú) در روستای سونی (Sūnèi) در نزدیکی معبد چائوآن کشف، و نتیجه تحقیقات خود را بین سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۰۸ منتشر کرد (Yuanyuan & Wushu, 2009: 372).

۲. ۱. ۲. آثار شیاپو (Xiápū)، در شهرستان نینگد

شهرستان نینگد در شمال شرقی استان فوجیان واقع است. مجموعه یادگارهای کیش مانوی در این ناحیه در باینگ (Bǎiyáng) و در حوالی دهکده شنگ ون (Shàngwàn) قرار دارند. میراث مانویان در این ناحیه، در سال ۲۰۰۸ م. کشف شده‌اند (Jinguo & Yun, 2010: 343-389).

۲. ۱. ۲. ۱. معبد اژدهاسر (Lóngshòusi)

معبد اژدهاسر، که در تانگ من لو (Táng mén lóu) در شیپو قرار دارد، در سال ۹۶۶ م. ساخته شده است. این معبد پس از آنکه در دوران یوئن بازسازی شد به «عمارت کوهستان مهر» تغییر نام داد (Kósa, 2013/2014: 11). معبد در دوران مینگ (Míng) و چینگ (Qīng) نیز بازسازی شد، اما با توفان سخت سال ۲۰۰۶ م. تخریب گردید و از آن چیزی جز ویرانه باقی نماند (Ma, 2009: 232).

۲. ۲. ۱. ۲. معبد بانوی برگزیده یا گوپو (Gūpó)

خرابه‌های معبد بانوی برگزیده به مساحت ۹۰ مترمربع در غرب چین چین‌کنگ (Qinqiánkēng)، مقابل آرامگاه لین‌دنگ^۱ (Lín Dēng) و حد فاصل یک کیلومتری روستا قرار دارد (Ibid.: 238). بخشی از دیوار اصلی معبد همچنان پابرجا است (Ibid.). واژه «گوپو» به معنای بانوی برگزیده است. این بانو ممکن است دختر ارشد لین‌دنگ بوده باشد که تا مرتبه برگزیدگان مانوی پیش رفت. بنا بر گزارشی چینی، این معبد را اخلاف لین‌دنگ بنا کرده‌اند (Ibid.: 240).

۲. ۲. ۲. اشیا

۲. ۲. ۱. نقش برجسته مانی در چائوآن

نقش برجسته سنگی مانی در معبد چائوآن (تصویر ۲)، به طول ۱.۵۴ و عرض ۰.۸۵ سانتی‌متر است. درازای سر مانی ۰.۳۲ و عمق آن ۰.۲۵ متر است. پشت چهره، هاله‌ای نقش بسته که با راه‌راه‌های سفید و قرمز به اثر جلوه‌ای درخشان بخشیده است (Lieu, 2009: 189).

۲. ۲. ۲. نقاشی دیواری در معبد جینگ‌جو

در این نقاشی (تصویر ۳) تصویر پنج شخصیت نقش بسته است. نگاره وسط باید از آن مانی باشد؛ چراکه همانند نقش برجسته مانی در معبد چائوآن است. چهار شخصیت دیگر تحت عناوین زیر شناخته می‌شوند: «خداوندگار جینگ‌جو» یا «کدخدای پشتیبان» (gōng Lord Jingzhū) (شخصیت یکم از راست)، «نشان مینوی در آسمان» (Dūtiān Língxiàng)

یافته‌هایی نو از کیش مانوی در فوجیان / ۱۰۷

(شخصیت دوم از راست)، «استاد دائویی ای که با تمرینِ انوشگی به دائو (اصل یا حقیقت) دست یازد» (Shībā Zhēnrén) (شخصیت یکم از چپ)، و «پیغام‌بر روشنی» (Qínjiāo Míngshì) (شخصیت دوم از چپ) (Yuanyuan & Wushu, 2009: 372-376). هر چند ماهیت این چهار شخصیت دقیقاً مشخص نشده است، یوآن‌یوآن و ووشو (Ibid.: 372-373) تصور می‌کنند که اینها فرشتگان مانوی هستند.

۲.۲.۳. تندیس مانی در روستای سونی

در سال ۲۰۰۵ م. در روستای سونی، از توابع چوئن‌جو، تندیس‌ی از مانی با چهره‌ای سرخ‌رنگ (تصویر ۴) کشف شد. بومیان اینجا هنوز از پیروان بودای روشنی (مانی) هستند (پیش‌نویس مقاله منتشر نشده‌ای از ما شیائوهه، ارسالی برای نویسندگان).

۲.۳.۲. متون

۲.۳.۱. سنگ‌نوشته چائوآن

در ورودی معبد سنگ‌نبشته‌ای با تاریخ ۱۴۴۵ م. قرار داشت (تصویر ۵) که در جریان انقلاب فرهنگی چین تخریب شده است. یگانه مدرکی که از این کتیبه بر جای مانده یکی از سه قطعه عکسی بود که وو ون‌لیانگ در سال ۱۹۵۷ م. برداشته بود. سنگ‌نوشته کنونی، در واقع، جایگزین اثر قدیمی است. این کتیبه مشتمل بر شانزده نویسه به قرار زیر است (Kwong, 1988: 32; Lieu, 2009: 190):

唵 勸

摩 無 大 清

尼 上 力 淨

光 至 智 光

佛 真 慧 明

勸唵清淨光明大力智慧無上至真摩尼光佛

(به تو) استغاثه بریم: پاکی، روشنی، نیروی بزرگ، خرد،
برکشیده‌ترین حقیقتِ درک‌ناشدنی، مانی بودای روشنی

۲.۳.۲. اشعاری از روستای سونی (تصویر ۶)

در این روستا شصت‌وسه مُروا (تفال) پیدا شده که به اواخر دودمان مینگ و اوایل عصر چینگ بازمی‌گردند (Yuanyuan & Wushu, 2009: 381).

مُرَوی شماره ۱۷:

善神扶我背
剿絕暗魔軍
福力宜收健
皓月出重雲。

مرا پستی است ایزد کرفه‌کاری
ازیرا زور دیوان بر کناری
چه خوش از آفرین‌اش^{۱۱} بهره نوشند
که میغان کی توانند ماه پوشند (Ibid.)

نتیجه

این مقاله برخی از جدیدترین مدارک تاریخی و یافته‌های باستان‌شناسانه مربوط به مانویان در فوجیان چین را در اختیار متخصصان و علاقه‌مندان به مانویت قرار داده است. در اینجا نحوه ورود کیش مانی به چین مرکزی و جنوبی تشریح شد و به طور روشمند و مستند نشان داده شد که نخستین مبلغان مانوی در چین چه کسانی بوده‌اند و در کجا و نزد چه کسانی به تبلیغ پرداخته‌اند.

در قرن ششم میلادی، سغدی‌های ایرانی تبار مانویت را وارد چین کردند. موزک (موزک) و مهرآهرمزد نمونه‌های اعلای نخستین آموزگاران سغدی مانوی هستند که موفق شدند با حمایت سیاسی حکومت تانگ به تبلیغ و گسترش مانویت در چین بپردازد. تحت تأثیر چنین فعل و انفعالاتی بود که در همین عصر متن مشهور چینی مانوی «چکیده آموزه‌ها و تعالیم مانی بودای روشنی» نگاشته شد. همچنان که از عنوان متن برمی‌آید، مانویان چین، مانی را «بودای روشنی» نیز می‌نامیده‌اند تا بدین نحو، در پوشش آیین بودایی، نظر دولت و مردم چین را به کیش روشنی جلب کنند.

اوج گسترش مانویت هنگامی رخ داد که مانویان موفق شدند خاقان ترک بوگوخان (مویو) را، که با خواهش دولت تانگ به منظور سرکوب شورش آن‌لوشان به چین لشکر کشیده بود، به کیش مانوی درآورند. در پی آن، مانویت در همسایگی چین دین رسمی امپراتوری اویغور شد تا در سایه آن مانویان چین بتوانند بیش از پیش به تبلیغ و گسترش مانویت در سرزمینی بپردازند که معمولاً از آن به منزله یکی از «ادیان خارجی» یاد می‌شد. اما مدارک به روشنی گویای آن است که کیش روشنی در چین فراز و نشیب‌های پرشماری را از سر گذرانده است. سقوط دولت اویغور به دست قرقیزها مانویان را در چین بار دیگر بی‌پناه کرد. بنا بر گزارش چینی مین‌شو، یکی از بزرگان

مانوی که از این اوضاع و احوال سخت جان سالم به در برد و به استان فوجیان در جنوب چین گریخت، فوجینگ نام داشت. او همان استاد بزرگی است که، بنا بر مدارک نویافته چینی مانوی، مانویت را در جنوب چین گسترش داد. مانویان در اینجا کوشیدند کیش مانوی را بیش از پیش با اندیشه‌های چینی درآمیزند تا با هم‌رنگ‌شدگی مانویت با آیین بودایی و دائویی به حیات خویش ادامه دهند. مدارک نویافته‌ای چون تندیس مانی در روستای سونی نشان می‌دهند که مانویت تا همین اواخر کیشی زنده در جنوب چین بوده است.

مدارک باستان‌شناسانه گواه این استمرار حیات مانویت در جنوب چین به شمار می‌روند. این میراث گران‌بها که بیشترشان از دو دهه گذشته به این سو در جین‌جیانگ (جنوب شرق فوجیان) و شیاپو (شمال شرق فوجیان) کشف شده‌اند، مشتمل بر معابد، نقش‌برجسته‌ها، نقاشی دیواری، تندیس‌های مانی، اشیای مختلف، و دست‌نوشته‌های فراوانی از نظم و نثر در گونه‌های مختلف ادبی هستند. تا چندی پیش تصور می‌شد حداقل برخی از این آثار بودایی یا دائویی هستند. این مدارک که در اینجا فقط گلچینی از آنها معرفی شده، نمایشگر میراث دینی هستند که در قرن ششم وارد چین شد و با رویکرد هم‌آمیزی مذهبی موفق شد از جریان‌های سیاسی تند و کند حکومت‌های مختلف چین عبور کند و آنگاه در قرن بیست‌ویکم خود را در برابر جهانیان نشان دهد که تصور می‌کردند مانویت قرن‌ها پیش از روی زمین محو شده بود.

پی‌نوشت‌ها

۱. از پروفیسور ساموئل لیو (S. Lieu) از دانشگاه مک‌کاری استرالیا، پروفیسور گبور کوزا (G. Kósa) از دانشگاه اوتوس لوراند مجارستان و دکتر ما شیائوهه (X. Ma) از دانشگاه هاروارد سپاس‌گزاریم که جدیدترین مقالات خویش و مهم‌ترین اطلاعات لازم را برای پیشبرد و ارتقای کیفیت این نوشتار در اختیارمان قرار دادند. همه واژه‌های چینی در این مقاله به شیوه پین‌یین (Pinyin) آوانویسی شده است و نویسندگان در برگردان فارسی آنها، تا آنجا که ممکن بود، به تلفظ چینی وفادار بوده‌اند. برای بازنمایی آواهایی که معادل فارسی ندارند، از نزدیک‌ترین معادل‌های آنها در زبان فارسی استفاده شده است.

۲. این اثر در قرن هفده میلادی به قلم هه چیائو یوئن (Hé qiào yuǎn) نگاشته شد (Gulácsi, 2011: 327).
3. 摩尼光佛教法儀略 *Móni guāng fó jiào fǎ yí lüè* “The compendium of the doctrines and styles of the teaching of Mani, the Buddha of light”

۴. بر اساس این کتیبه، یکی از مبلغان پیشگام مانوی در پادشاهی اویغور «مهیستگ» (مطابق با روایت چینی کتیبه: [mo]-xi-xi-de) (نک: Mathews, 1943, nos. 4388, 2426, 2506, 6162)، عنوان یکی از طبقات ارشد در سلسله مراتب دینی مانوی، بوده است (Chavannes & Pelliot, 1913: 192, 197; Pelliot, 1939: 248-250).

۵. آثار کشف شده طیف گسترده‌ای از مدارک را شامل می‌شود که معرفی تمامی آنها در این مقاله نمی‌گنجد. از این رو فقط برخی از آنها معرفی می‌شوند.

۶. نخستین بار، لئوناردو اولشکی هویت مانوی این جامعه در جنوب چین را شرح داد (Olschki, 1951: 8-9).

7. Medieval Christian and Manichaean Remains from Quanzhou (Zayton)

۸. برای اطلاعات بیشتر، نک:.

“Macquarie University, Research centres, groups and facilities,” <http://www.mq.edu.au/research/research-centres-groups-and-facilities/resilient-societies/centres/ancient-cultures-research-centre/research/research-projects/manichaean-and-nestorian-christian-remains-in-zayton>, (accessed 15 July 2016).

۹. اسناد مربوط به معبد ازدهاسر و لین دنگ در مقاله دیگری از نویسندگان حاضر منتشر می‌شوند.

۱۰. افزون بر اینها در مجموعه میراث شیپو دست‌نویس‌هایی موجود است که اهمیت ویژه دارد. نویسندگان این نوشتار تا کنون سه دست‌نویس از این مجموعه را منتشر کرده‌اند. برای اطلاع بیشتر نک: شکری فومشی و میرزایی، ۱۳۹۵: ۱۲۳-۱۴۲.

۱۱. دعای خیر.

منابع

- بلیتسکی، ا. (۱۳۷۱). *خراسان و ماوراءالنهر: آسیای میانه*، ترجمه: پرویز ورجاوند، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- تجدد، نهال (۱۳۸۴). «بن‌مایه‌های زرتشتی در ادبیات چینی مانوی». ترجمه: محمد شکری فومشی، در: *باختر*، س ۳، ش ۱۱-۱۲، ص ۱۵۵-۱۷۰.
- شکری فومشی، محمد؛ و سونیا میرزایی (۱۳۹۵). «یک سند چینی نویافته و مدارک وابسته از ناحیه شیاپو: پرتوی نو بر مطالعات مانوی»، در: *پژوهش‌های ادیبانی*، س ۴، ش ۸، ص ۱۲۳-۱۴۲.
- قریب، بدرالزمان (۱۳۸۳). *فرهنگ سغدی (سغدی - فارسی - انگلیسی)*، تهران: فرهنگان.
- Chavannes, E.; Pelliot, P. (1913). "Un Traité manichéen retrouvé en Chine", in: *JA*. 11th ser. 1, pp. 99-199, 261-383.
- Drompp, M. R. (2005). *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: a Documentary History*, Leiden: Brill.
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian*, Turnhout: Brepols.
- Gulácsi, Zs. (2009). "A Manichaean Portrait of the Buddha Jesus: Identifying a Twelfth-or Thirteen-Century Chinese Panting from the Collection of Seiun-Ji Zen Temple", in: *Artibus Asiae*, Vol. 69, No. 1, pp. 91-145.
- Gulácsi, Zs. (2011). "The Central Asian Roots of a Chinese Manichaean Silk Painting in the Collection of the Yamato Bunkakan, Nara, Japan", in: *Search of Truth': Augustine, Manichaeism and other Gnosticism*, Leiden, Vol. 74, pp. 315-337.
- Gulácsi, Zs. (2015). *Mani's Pictures: the Didactic Images of the Manichaeans from Sasanian Mesopotamia to Uygur Central Asia and Tang-Ming China*, Leiden: Brill.
- Haloun, G.; Henning, W. B. (1952). "The Compendium of the Doctrines and Styles of the Teaching of Mani, the Buddha of Light", in: *Asia Major* (NS) 3/2, pp. 184-212.
- Henning, W. B. (1936). "Neue Materialien zur Geschichte des Manichäismus", in: *ZDMG* 90, pp. 1-18.
- Henning, W. B. (1938). "Argi and the Tocharians", in: *BSOAS* 9/3, pp. 545-571.
- Hook, B. (ed.) (1991). *The Cambridge Encyclopædia of China*, Cambridge: Cambridge UP.
- Jinguo, C.; Yun, L. (2010). "Mingjiao de xin faxian-Fujian Xiapu xian Monijiao shiji bianxi 明教的新发现-福建霞浦县摩尼教史迹辨析 [New Manichaeen Discoveries-an Analysis of the Relics of Manichaeism in Xiapu County, Fujian]", in: *Li Shaowen 李少文*, ed. *Bu zhi yu yi-Zhongyang meiyuan "yiwen ketang" mingjia jiangyan lu 不止于艺-中央美院"艺文课堂"名家讲演录*, Beijing: Beijing Daxue Chubanshe, pp. 343-389.

- Kósa, G. (2013/14). "The Fifth Buddha: An Overview of the Chinese Manichaeae Material from Xiapu (Fujian)", in: *The International Association of Manichaeae Studies*, ed. G. Mikkelsen, Sydney: Macquarie UP, pp. 9-30.
- Kwong, J. (1988). *Cultural Revolution in China's Schools, May 1966-1969*, California: Hoover Institution Press.
- Lieu, S. N. C. (1980). "Nestorians and Manichaeans on the South China Coast", *Vigiliae Christianae*, Vol. 34, No. 1, pp. 71-88.
- Lieu, S. N. C. (1991). "Chinese Turkestan, vii. Manicheism in Chinese Turkestan and China", in: *Encyclopædia Iranica*, Vol. V., fasc. 5, pp. 479- 481.
- Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Tübingen: Mohr.
- Lieu, S. N. C. (1998). *Manichaeism in Central Asia and China*, Leiden: Brill.
- Lieu, S. N. C. (2009). "Medieval Manichaeae and Nestorian Remains in the Zayton (Quanzhou) of Marco Polo", in: *New Light on Manichaeism Papers from the Sixth International Congress on Manichaeism*, ed. by Jason David BeDuhn, Leiden: Brill, pp. 181-199.
- Lieu, S. N. C. (2016). "Manicheism, v. in China", <http://www.iranicaonline.org/articles/manicheism-v-in-china-1>; accessed 15 July 2016.
- Ma, X. (2009). "Remains of the Religion of Light in Xiapu County, Fujian Province", in: *Mani in Dublin: Selected Papers from the Seventh International Conference of the International Association of Manichaeae Studies in the Chester Beatty Library. Dublin, 8-12 September 2009*, S. G. Richter, C. Horton and K. Ohlhafer (eds.), Leiden-Boston, pp. 228-258.
- "Macquarie University, Research centres, groups and facilities", <http://www.mq.edu.au/research/research-centres-groups-and-facilities/resilientsocieties/centres/ancient-cultures-research-centre/research/research-projects/manichaeae-and-nestorian-christian-remains-in-zayton> accessed 15 July 2016.
- Mackerras, C. (1990). "The Uighurs", In: *The Cambridge History of Early Inner Asia*, ed. Denis Sinor, Cambridge: Cambridge UP, pp. 317-342.
- Mathews, R. H. (1943). *Mathews' Chinese-English Dictionary*, rev. Amer. ed. Cambridge: Mass.
- Olschki, L. (1951). "Manichaeism, Buddhism, and Christianity in Marco Polo's China", *Zeitschrift der schweizerischen Gesellschaft für Asienkunde* 5, pp. 1-21.
- Pelliot, P. (1923). "Les traditions manichéennes au Fou-Kien", *Toung Pao* 22, pp. 193-208.
- Pelliot, P. (1939). "Neuf notes sur des questions d'Asie centrale", *Toung Pao* 26, pp. 201-265.
- Perkins, D. (2013). *Encyclopædia of China: The Essential Reference to China, its History and Culture*, second publish, London: Routledge.

- Schafer, E. (1951). "Iranian Merchants in T'ang Dynasty Tales", *Semitic and Oriental Studies Presented to William Popper*, University of California Studies in Semitic Philology 11, pp. 403- 422.
- Seiwert, H. M. (2003). *Popular Religious Movements and Heterodox Sects in Chinese History*, Leiden: Brill.
- Yuanyuan, W.; Wushu, L. (2009). "The Last Remains of Manichaeism in Villages of Jinjiang County, China", in: *Mani in Dublin: Selected Papers from the Seventh International Conference of the International Association of Manichaeic Studies in the Chester Beatty Library, Dublin, 8-12 September 2009*, S. G. Richter. C. Horton and K. Ohlhafer (eds.). Leiden-Boston, pp. 371-388.

تصاویر

تصویر ۱. معبد چائوآن

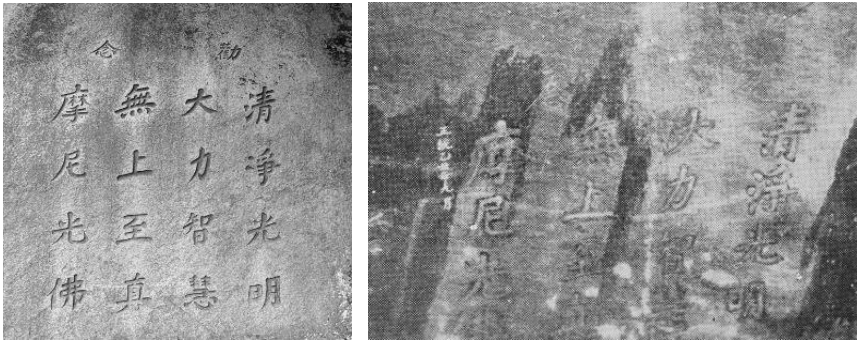
تصویر ۲. نقش برجسته مانی در چائوآن (Yuanyuan & Wushu, Appendix p. 436)

تصویر ۳. نقاشی دیواری در معبد خداوندگار جینگجو (Ibid., Appendix p. 437)

تصویر ۴. تندیس صورت قرمز مانی در روستای سونی^۲

تصویر ۵. سنگ‌نوشته چائوآن

راست، تصویر سیاه و سفید از کتیبه اصلی با ۱۶ کاراکتر؛ چپ، کتیبه سنگی جایگزین با همان کاراکترها^۳

تصویر ۶. اشعاری از روستای سونی (Yuanyuan & Wushu, Appendix p. 438)

1. "Macquarie University, Research Centres, Groups and Facilities," <http://www.mq.edu.au/research/research-centres-groups-and-facilities/resilient-societies/centres/ancient-cultures-research-centre/research/research-projects/manichaeian-and-nestorian-christian-remains-in-zayton>, (Accessed 15 July 2016).
2. Xiaohu Ma's unpubl. lecture (personal communication).
3. Yuanyuan and Wushu, Appendix p. 437; "Macquarie University, Research centres, groups and facilities," <http://www.mq.edu.au/research/research-centres-groups-and-facilities/resilient-societies/centres/ancient-cultures-research-centre/research/research-projects/manichaeian-and-nestorian-christian-remains-in-zayton>, (Accessed 15 July 2016).